

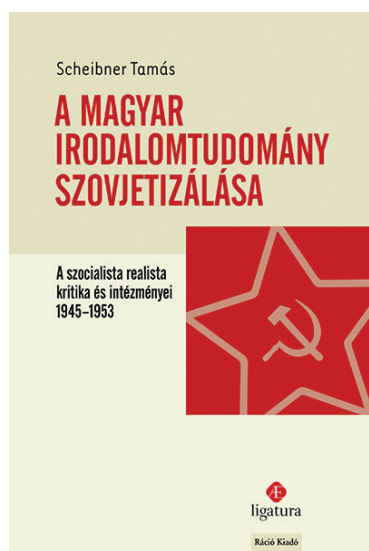

„Vigyázó szemetek ezentúl Moszkvára vessétek”¹

Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953. Ráció Kiadó, Budapest, 2014, p. 316.

P. FARKAS ILONA

Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola,
Magyarország története a reformkor végétől napjainkig doktori program

„Nincs még egy korszaka a magyar történelemnek, amikor a politikai berendezkedés, intézményrendszer és diskurzus változása ilyen mértékben és ütemben meghatározta volna az irodalomról való beszéd feltételeit.” (9) – olvashatjuk a könyv bevezetőjében. Ez a korszak a második világháború után kezdődött, amikor a szovjet befolyási övezetbe került országokban, így Magyarországon is, a kommunista rendszer kiépítése átalakította a politika, a gazdaság, a társadalom és a kultúra valamennyi területét. Scheibner Tamás 2014-ben megjelent könyve a magyar irodalomtudomány szovjetizálásának elemzése révén ennek a transzformációnak a természetrajzát tárja fel. Az irodalom-, kultúr- és esztétorténnel foglalkozó szerző doktori értekezését dolgozta át és formálta könyvvé. Irodalom- és történettudományi módszereket alkalmazva próbált meg választ keresni

műve alapkérdéseire, többek között arra, hogy a politikai események milyen diszkurzív változásokat idéztek elő a második világháború után. Mi volt a szocialista realizmus? Hogyan valósult meg az irodalom ellenőrzése? A politikai diskurzus miként befolyásolta az irodalomról történő megszólalásmódot, illetve ezt milyen intézményes átalakulások kísérték vagy készítették elő? A sztálini mintakövetésnek megvoltak-e a személyi-tárgyi feltételei?

¹ Az idézet Révai Józseftől származik (1949). (Ambrus 1985: 80)

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

Hiteles összefoglalás ez a mű a magyar irodalomtudomány helyzetéről, az irodalmi élet ideológiai átalakításáról, a szovjetizálás lépéseiről, a mintavételről, a problémákról, konfliktusokról stb. Elsősorban az irodalom és a politika viszonyára fókuszál, és annak mikéntjére helyezi a hangsúlyt, ahogyan az irodalmi élet szovjetizálásának következményeként megszűnt az irodalmi élet sokszínűsége, ahogyan a kiadókat államosították, a folyóiratokat megszüntették vagy ellehetetlenítették, és ahogyan az országra kényszerített egyoldalú szovjet orientáció, valamint az ideológiai nyomás hatására sérült a magyar tudományos gondolkodás és a tudományos élet.

A szerző nem törekedett teljes, átfogó ismertetésre, inkább kiemelt olyan eseményeket, amelyeket fontosnak tartott, és amelyek képesek visszaadni, ábrázolni e korszak sajátosságait. A sokrétű kutatásra alapozott munka forrásbázisa igen széles. Tartalmilag leginkább a múltismeret, az esemény-, politika- és kultúratörténet, ezen belül is az irodalomtudomány kapott elsődleges szerepet. Témái többek között: a kommunista hatalomátvétel 1945 után, az irodalom szovjetizálása, a szocreál, a könyvkiadás szerepe, a Szikra bemutatása és az MSZMT mint új kulturális intézmény létrehozása. Kiemelt jelentőséget tulajdonít Lukács Györgynek és nézeteinek is, valamint bemutatja a szovjet kultúra jellegét, hazai elterjedését és elterjesztését.

Munkáját a szovjetizálás kifejezés magyarázatával kezdi és leszögezi: „(...) a vizsgált időszakban a politika döntően átalakította, beszűkítette az irodalomértés legitim módját (...)” (9) A fogalom nem új keletű, már 1946-ban használta Jászi Oszkár, írja Scheibner. 1945-ben hatalmi átrendeződés következett be Magyarországon, kevesen látták tisztán, mi is épül valójában. Magyarország felszabadult a német megszállás alól, ez vitathatatlan, viszont minden téren megkezdődött az ország szovjetizálása. A kommunista hatalomátvétel nem éles fordulatként történt meg, hanem egy hosszúságú előkészítő munkát követően – állapítja meg Scheibner.

A szocialista realizmus fogalma a szovjetizáláshoz hasonlóan vitatott fogalom. Scheibner számára sem egyértelmű, hogyan lehet értelmezni, vizsgálni, és pontosan mikor került bevezetésre. A szocialista realizmus a szerző felfogásában a kommunista párt hivatalos művészeti irányzata volt, amelyet felülről kényszerítettek ki és amely totális ellenőrzést kapott. A hatalmi elit saját politikai céljaira sajátította ki és intézményesítette.

Mi volt a szocreál a magyar kultúrában? Röviden, egy vakvágány. Mint kötelező fogalom, jelen volt minden művészeti ágazatban. A szocreál egy szovjet importtermék volt, amellyel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy miért is ne lehetne másolni azt, ami sikeres?... Az egyszerű válasz úgy hangzik, hogy mert a szocialista realizmus nem volt az. Nem társadalmi igény nyomán keletkezett, kényszerítő módszerekkel honosították meg, parancsra vezették be. Viszont nem tartoztak hozzá szigorú előírások, senki sem tudta pontosan, hogyan is kell szocialista realista módon alkotni.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A szocialista realizmus terjesztésében természetesen intézmények is részt vettek, de nem a teljes intézményrendszert mutatja be a szerző, csupán azokat, amelyek kommunista kötődésűek voltak: a Szikra Kiadót, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot, vagy a Könyvhivatalt, amelyek mind a szovjetizálás folyamatának egységei voltak.

A Szikra Kiadó az első szabad magyar könyvkiadó, 1944-ben alapította az MKP. „A Kádár-korszak történetírása, legyen szó bármilyen műfajú szövegről, a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Rt. működésének kezdeti időszakát a szocialista könyvkiadás alapjainak dicsőséges lefektetéseként beszélte el.” – írja Scheibner (49). Ez legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megold. A pártszervezet az ország szovjetizálásában kulcsszerepet szánt a propagandának, így válhatott a Szikra rövid időn belül messze a legnagyobb vállalattá. A Szikra célja a kommunista párt és politikájának népszerűsítése volt, ennek megfelelően szerteágazó tevékenységet folytatott. A szerző ezen tevékenységek köréből kutatása során elsősorban a könyvkiadásra és a könyvterjesztésre helyezte a hangsúlyt. Részletes leírást adott a szervezet működéséről, amely nem volt zavartalan, az infrastruktúra sem volt a legtokeletesebb, komoly és permanens problémát okozott a papírhiány. A Szikra mellett több kisebb kiadó is viszonylag sikeresen működött, annak ellenére, hogy visszafogottabb volt a kereslet a kiadványaik iránt. Példának említette Scheibner a Szent István Társulatot, vagy a Hungáriát, amelyek komoly vetélytársai voltak a Szikrának. A Szikra működése sokszor veszélybe került a rossz gazdálkodás és az alacsony kereslet miatt is. A szépirodalmi kiadványok zömét természetesen szovjet írók munkái tették ki, pl. Gorkij, illetve magyar részről Darvas József, Háy Gyula, Déry Tibor.

A Szikra mellett egy másik kiadóvállalat is megjelent 1945 januárjában, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság. Míg a Szikra saját olvasóközönséget próbált meg kialakítani, addig az MSZMT az értelmiséget kívánta megnyerni, vagy legalábbis ellenszenvüket mérsékelni. Ezt szolgálták a társaság különböző szekciói (zenei, színházi, film, irodalmi stb.), rendezvényeket szerveztek, orosz nyelvtanfolyamokat indítottak. A lényeg: kedvezőbb színben feltüntetni a Szovjetuniót. Rendezvényeik nem váltak népszerűvé, programjaikat teljes érdektelenség kísérte, pedig a szovjet kultúrát nem kizárólagos mintaként, hanem csupán egy lehetséges útként mutatták be még 1945–46-ban. A társaság alapvetően ellenséges közegben működött, nem sikerült kapcsolatot teremtenie a magyar értelmiség szélesebb rétegeivel. A magyar olvasóközönség előítélettel viseltetett a szovjet kulturális termékek iránt. Scheibner rávilágított arra, hogy a társaság vezetése kezdettől fogva csapdahelyzetben volt: nem lehetett bevallani, legalábbis nyíltan, hogy a szovjet kulturális teljesítmény nem képes kellő érdeklődést kiváltani. 1947/48 fordulóján vált igazán érezhetővé a szovjet kulturális jelenlét, ebben az időszakban számos szovjet irodalmi művet fordítottak le magyarra.

A szovjetek nem voltak maradéktalanul elégedettek a szovjetizálással kapcsolatban, kritikával illették a magyar kommunisták pártprogramját. Az SZKP elma-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

rasztalta Lukácsot, Révait, Rákosit, Farkast, az írók közül Déry Tibort, Révai pedig elindította a Lukács-pert.

Mi állt a Lukács-vita háttérében? Nem is lehetne jobban bevezetni egy új eszmerendszert és egy új kritikai nyelvet, mint egy kiemelkedő szereplő önkritikára kényszerítésével. A támadásnak elsősorban nem az ideológiai, hanem a politikai és intézményes aspektusai voltak döntőek. Scheibner munkájában főleg irodalomtörténeti szempontból közelítette meg Lukács személyét. Lukács 1948 előtt a kommunista irodalompolitika meghatározó személyisége volt, majd 1949–52 között kegyvesztett lett. Mivel 1949-ben szükségessé vált az ideológiai tisztázás, Lukács nézeteit is éles kritikával illették. Révai szerint Lukács szembekerült a párt, a közönség értékrendjével, eltért a párt irányvonalától. Scheibner kötetében ezt cáfolja, szerinte Lukács igen is igazodott a pártvonalhoz, aki 1945-ben tért haza Moszkvából, és azt hangsúlyozza, hogy Lukács tudta miről van szó, csak nem tudta pontosan felmérni saját mozgásterét.

1951 tavaszán, a szovjet mintára megtartott írókongresszus volt a szocialista realista kritikai nyelv bevezetésének következő fázisa. Scheibner szerint a cél az volt, hogy az írókat a párt oldalára állítsák és egységet hozzanak létre körükben. Révai a sematizmus elleni harcot állította a kongresszus témájának középpontjába. A Déry-vita során mutatkozott meg, hogy a sematizmust nem kevesen azonosították a szocialista realizmus egy fajtájával. Dérynek is – Lukácséhoz hasonlóan – kötelezően önkritikát kellett gyakorolnia. A Felelet-vita egyértelműen megmutatta, hogy Révai követelése csapdahelyzet: úgy hirdetett harcot a sematizmus ellen, hogy közben folyamatosan sematikus műveket követelt meg.

Az utolsó fejezetben az irodalomtörténet-írás átalakítására, átideologizálására fektette a hangsúlyt a szerző. A kultúrforradalom egyik legfontosabb ágense a Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt. Az elvi program megvalósítása nem sikerült maradéktalanul, de kiszorította az ellenséges nézeteket. Az irodalomtörténet átírása nemcsak szakmai feladat lett, hanem a társadalom átformálásának eszközévé, a tudatformálás egyik módjává is vált. Ahogy a szerző fogalmazott, a szovjet politika törekvése nem korlátozódott az irodalomra, hanem az egész társadalom újratevésését tűzte ki célul. Az állampolgárok átalakítása, az „új ember” létrehozása lett az elsődleges cél. Ugyanakkor Scheibner utal arra is, hogy a társaság nem működött hatékonyan, egy reprezentatív szervezetté vált, amely az irodalom népszerűsítésén kívül nem töltötte be funkcióit, nem volt képes központosítani, összefogni, irányítani, ellenőrizni a hazai irodalomtörténet-írást.

1953-ban, Sztálin halála után egy „új szakasz” indult, amely főleg az irodalom és a művészetek területén érezte hatását, állapítja meg művében Scheibner. Véleménye szerint ez nem éles váltás volt, hanem csupán egy óvatos módosítás, hiszen a nagyobb arányú változások csak 1956-ban kezdődtek.

Az irodalomtudomány többé-kevésbé túlélte ezt a korszakot, de veszteségeket is szenvedett, rohamléptekben átalakult, formálódott az új ideológia jegyében. Scheib-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ner megközelítése tisztán érzékelteti az akkori politikai élet összetettségét, ellentmondásosságát, elhibázottságát, ürességét, erőltetett kapcsolatát az irodalommal.

Azoknak érdemes elolvasni ezt a könyvet, akiket érdekel ez az időszak, érdeklí a magyar irodalmi élet, de hasznára lehet azoknak is, akik még csak most ismerkednek ezzel a korszakkal, és ezzel a témával. A szerző nem mindig követte a kronológiát. A párhuzamosan zajló események, a témakörök hierarchikusan épülnek egymásra, amelyeket tartalmilag egy explicit logika kapcsol össze. Minden téma önmagában is érdekes, s megalapozza a következő témakör tartalmát. Scheibner pontosan körülhatárolja témáit, ritkán, de beleszövi szubjektív véleményét is, a terminológiát következetesen használja. Nem használ viszont vizuális eszközöket, a könyvben nincsenek grafikonok, ábrák, fényképek, táblázatok. Alapos, részletes, tudományos igényű írás, amely néha nehezen befogadható. Összességében a kötet elgondolkodtató, érdekes, érdemes elolvasni. Jót tesz a kollektív emlékezetnek.

„Aki elfelejti múltját, arra ítéltetik, hogy újra átélje azt.”² (George Santayana)

Irodalom

Ambrus János (szerk.) (1985): A Lukács-vita. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

Gerlóczy Ferenc: Memórialomtalanítás. Múlt-kor, 2002. augusztus 29. szám. http://mult-kor.hu/20020829_memorialomtalanitas. (Utolsó látogatás: 2017.03.19.)

² Idézi Gerlóczy Ferenc: Memórialomtalanítás. Múlt-kor, 2002. augusztus 29. szám. http://mult-kor.hu/20020829_memorialomtalanitas. (Utolsó látogatás: 2017.03.19.)